

اشاره

برای معلمان هنر، اطلاع از ویژگی های هنری، فرهنگی، تاریخی و اقتصادی فرش بسیار مهم است، زیرا جدا از مقوله ملی بودن هنر فرش، در شرایط حاضر، هنر و صنعت فرش، اشتغالی چند میلیون نفری را پوشش داده است که بیش تر وسیله فرزندان خانواده های فرش بافان که در زمره دانش آموزان نیز هستند، تداوم پیدا می کند. بنابراین هدایت معلمان هنر در ارتقای کیفیت آن تأثیری مستقیم دارد.

دکتر حسین یاوری
عضو فرهنگستان هنر

صاحب نظران بر این عقیده اند که گلیم ساده یا تخت، در مسیر تکاملی خود به لحاظ بهره مند شدن از طرح و نقش و رنگ، البته به اراده دلخواه بافنده، با تحول در بافت، گلیم سوماک (یا دورو) را پدید آورد و گلیم سوماک در روند تغییرات و تکامل در بافت خود، بافت قالیچه را موجب شد. این همه، توسط مردم عشایر که بافندگان همواره وفادار و تولید کنندگان همیشگی انواع گلیم، گبه و قالیچه بوده اند، پدید آمدند تا در سینه تاریخ ثبت شوند. البته بعدها بافت فرش در جوامع روستایی و شهری نیز مرسوم و متداول شد.

به هر حال سده ها و هزاره های متمادی است که فرش بخشی از تولید مورد نیاز جوامع بشری و از جمله جامعه ایرانی را تشکیل می دهد و سهم مهمی از اشتغال مولد و تأمین قسمت قابل ملاحظه ای از درآمد خانوارهای عشایری، روستایی و حتی شهری را برعهده دارد. ضمن آن که به صورت مستقیم و غیر مستقیم مانع از مهاجرت بی رویه عشایر و روستاییان به شهرها می شود، عامل مهمی در اسکان جمعیت در روستاها و جوامع عشایری به حساب می آید و طبعاً باعث رونق کشاورزی و دامداری در بخش های وسیعی از سرزمین پهناور ایران می شود. به علاوه در ابعاد و اندازه های، از بروز عوارض اجتماعی و بحران های اقتصادی نیز جلوگیری می کند.

بررسی های به عمل آمده مؤید آن است که سه دلیل عمده در پیدایش تداوم و رونق فرش بافی در ایران مؤثر بوده و هست:

۱. وجود زمستان های طولانی و بیکاری های طولانی و فصلی که ناشی از اقتصاد مبتنی بر کشاورزی و دامداری است.
۲. در اختیار داشتن مواد اولیه مورد نیاز برای تولید انواع فرش و امکان پرداختن به این "هنر-صنعت" در فصل های بیکاری و اوقات فراغت از کشاورزی و دامداری.

جایگاه فرش در هنر فرهنگ و اقتصاد

کلید واژه:
فرش
یاوری
گلیم
قالی ایران.

فرش را از نظر لغوی به "هر چیز گسترده ای"، اعم از نمد، حصیر، قالی و نظایر آن ها معنا کرده اند. فرش ها یا زیرانداز های سنتی که قدیمی ترین آن ها حصیر و تکامل یافته ترین نشان قالی است، طیف گسترده ای از حصیر، نمد، انواع گلیم، زیلو، پلاس، گبه و سرانجام قالی را در بر می گیرند. ضمن آن که در طبقه بندی دیگری، انواع گلیم، زیلو، پلاس، گبه و قالی را که تماماً روی چار چوبه ای به نام "دار" بافته می شوند، "بافته های داری" دانسته اند.

پیشینه دقیق بافت فرش و زمان پیدایش نخستین زیراندازها در حاله ای از ابهام قرار دارد. اما می دانیم که سابقه حصیر بافی به عنوان یکی از قدیمی ترین حرفه ها و صنایع دستی، به حدود ده هزار قبل از میلاد می رسد. گلیم به عنوان پدر صنعت نساجی که به یقین پیش تر از پارچه بافته می شده است، از پیشینه ای حدود نه هزار سال (هفت هزار سال ق. م) برخوردار است.

۳. داشتن ذوق و سلیقه زیبا پسند ایرانیان و علاقه وافر آنان به داشتن کف پوش و زیرانداز زیبا تا ساعت های طولانی روز را بر آن زندگی کنند. همان طور که گفتیم، تکامل یافته ترین فرش، قالی است و ما در ادامه بحث و برای تبیین بهتر و روشن تر موضوع، بر چگونگی بافت قالی که هم اکنون بیش ترین میزان تولید، بالا ترین سطح اشتغال، بالا ترین در آمد ارزی و طبعاً، عمده ترین مسائل و مشکلات تولیدی را هم دارد، تمرکز می کنیم و هر جا که ضرورتی پیش آید، به فرش به مفهوم عام آن می پردازیم.

تاریخ دقیق بافت نخستین قالی ها نیز، در پرده ابهام است، اما کشف "قالی پازیریک" در سال ۱۹۴۹ میلادی توسط رودنکو، باستان شناس روسی در "بی اسک" در منطقه "آلتایی" در نواحی جنوبی "سیبری" (در حدود ۷۹ کیلومتری مرز مغولستان خارجی) و نزدیک به محل تلاقی رودخانه های "بالیکتیول" و "اولاگان"، نشان دهنده این است که قالی باقی در هزاره اول قبل از میلاد، فعالیت هنری شایع در ایران بوده است، چرا که قالی "پازیریک"، با رج شمار ۳۶ و نقش های متنوع و رنگ های متعددش، اگر چه قدیمی ترین قالی کشف شده در جهان است، اما تردیدی نیست که نمی تواند نخستین آن باشد.

قالی ایران که نمادی از سرگذشت هنرهای این سرزمین است، مجموعه ای از هزاران گره است که با صبر و حوصله فراوان و همراه با ذوقی سرشار در رج های موازی بر چله ها زده می شود تا شاهکاری پدید آید که ضمن دارا بودن ارزش های والای هنری، کاملاً جنبه کاربردی هم داشته باشد.

قالی ایران در دوره های پس از دوران هخامنشی (که قالی پازیریک به آن دوره تعلق دارد زیرا زمان بافتنش را در حدود ۵۰۰ ق. م. تعیین کرده اند) نیز همچنان از ارزش و اعتبار برخوردار بوده است.

در تاریخ مربوط به ساسانیان، از قالی معروف "بهارستان" که زربافت و جواهر نشان با نقش خشتی بوده و مساحتی حدود ۳۰۰ متر مربع داشته، یاد شده است. ضمن آن که گفته شده است، تخت مشهور به "طاقدیس"، متعلق به خسرو پرویز دارای

سی تخته قالی مخصوص برای هر روز از ماه و چهار قالی برای چهار فصل سال بوده است.

فردوسی شاعر بلند مرتبه ایران نیز در "شاهنامه"، از قالی به عنوان یکی از هدایایی که شاه کابل برای سام، پدر زال، فرستاده است، یاد می کند. مقارن با حضور دین مبین اسلام نیز صحبت از قالی خاصی به میان آمده است که متعلق به هشام بن عبدالملک بوده و ۹۰ متر طول و ۳۳ متر عرض داشته است. گفته شده که این قالی ابریشمین و زرین، از نظر ظرافت و زیبایی با قالی بهارستان رقابت می کرده است و از آن جا که بافندگان قالی های مرغوب، ایرانیان بوده اند، می توان یقین داشت که قالی مزبور در ایران بافته شده است.

پس از ظهور دین مبین اسلام، در کتاب ها و سفر نامه ها اشاره های بسیار به قالی های گسترده در خانه ها شده است. در "حدود العالم"، کتابی در قرن سوم ه. ق. در زمینه جغرافیا نوشته شده، آمده است که: "در فارس قالی می بافته اند".

یک قرن پس از آن، المقدسی، گردشگر معروف عرب، از قالی های "قاین" سخن به میان آورده است. همچنین آورده اند که در قرن چهارم ه. ق. (قرن دهم میلادی)، در دربار روم به هنگام بارعام، قالی های گران بهای ایرانی گسترده می شد. در "تاریخ بیهقی"، متعلق به قرن پنجم ه. ق. در دو جا به صراحت از قالی یاد شده است: یکی هنگام شرح هدایایی که علی بن عیسی از خراسان برای هارون الرشید، خلیفه معروف عباسی فرستاد که از جمله آن هدایا، ۲۰۰ تخته قالی بود، و دیگری، در وصف مجلسی که سلطان مسعود غزنوی به سال ۴۲۸ ه. ق. بر پا داشت که نوشته اند: "این صُفه را به قالی ها و دیبا های رومی بیاراسته بودند".

خاقانی شیروانی، شاعر معروف و پر آوازه ایرانی در نیمه قرن ششم ه. ق. در آثارش به قالی اشاره دارد و از این شعر او:

چون مرا سندس است و استبرق

شاید ار قالی مرندی نیست

چنین بر می آید که قالی های آذربایجان و مرند در آن روزگار از شهرت به سزایی برخوردار بوده اند.

این بطوطه در قرن هشتم ه. ق. در گزارش اقامت خود در "ایده" از شهرهای استان خوزستان،

قالی ایران نماینده سرگذشت فلسفه و هنر این سرزمین است.

نوشته است که در مجلس اتابک افراسیاب، قالی سبز رنگی در برابرش گسترده بودند.

همچنین آمده است وقتی که غازان خان، نخستین ایلخان مغول اسلام آورد، برای مقبره خالد بن ولید، یکی از سرداران صدر اسلام، چند تخته قالی به دمشق فرستاد. او در تبریز مسجدی بنا کرد و آن را با قالی های اعلا فروش ساخت.

با تأسیس "مکتب هرات" در قرن نهم ه. ق، هنرهای تزئینی ایران در راه تحولی تازه گام نهاد و در این رهگذر، قالی ایران نیز بار دیگر به رونق و اعتبار تازه ای دست یافت.

طی قرن های ۱۰ و ۱۱ ه. ق. (۱۶ و ۱۷ م) یعنی در دوران حکومت صفوی، شاهد اوج رونق و شکوفایی قالی ایران هستیم. در آن دوران، قالی ایران چه از لحاظ طرح و نقش و رنگ و چه از نظر کیفیت

فرش ایران، شامل پلاس و زیلو، با اشتغال مستقیم دو میلیون نفری و اشتغال غیر مستقیم ۸ میلیون نفری خود، بزرگ ترین "هنر-صنعت" ایران است

بافت، به بالاترین درجه تکاملی و هنری خود دست یافت و محدوده فعالیت خود را از مناطق عشایری و روستایی تا شهرها گسترش داد و با ایجاد کارگاه های بزرگ قالی بافی در شهرهای بزرگ، زیباترین قالی ها بافته شد. آثار به جای مانده از این دوران نظیر: قالی های اردبیل، شکارگاه، چلسی، نقش محرابی و قالی های معروف به لهستانی، شهرت بسیار دارند و از لحاظ طرح و رنگ آمیزی مورد تحسین کارشناسان و صاحب نظران هستند. گفتنی است که قدیمی ترین قالی ایران پس از پازیریک، متعلق به قرن دهم ه. ق، دارای نقش "لچک ترنج" است و توسط غیاث الدین جامی بافته شده است.

در دوران یاد شده، برای بافت قالی های نفیس، کارگاه های ویژه ای به نام "کارگاه های شاهی" ایجاد و به تربیت طراحان فرش همت گماشتند. در این دوران، افزون بر طرح های هندسی، طرح های گردان (منحنی) نیز رواج پیدا کرد و قالی ایران، در ابعاد و اندازه های بزرگ، برای فروش ساختن مسجدها، تکیه ها، حسینیه ها و دیگر اماکن متبرکه و نیز قصرها بافته می شد.

اگر چه از قالی های متعددی که از عهد صفوی به جای مانده، متوجه تنوع نقش ها در آن عصر می شویم، اما به طور عمده با چهار نقش کلی روبه رو هستیم که عبارتند از: نقش محرابی (سجاده ای)، گل و نقوش طبیعی، نقش لچک و ترنج، و نقوش حیوانی.

در دوره صفوی، به واسطه توجه به تمامی وجوه و جنبه های کیفی قالی، از جمله کیفیت مواد اولیه مصرفی، قالی ایرانی توانست به ممالک اروپایی راه یابد. برای نمونه، ۳۰۰ تخته قالی با طرح ها نقش های ویژه که در بافت آن ها از نخ های ابریشمی و طلا و نقره استفاده شده بود، در شهرهای کاشان و اصفهان بافته و به لهستان صادر شد. این قالی ها که به "قالی های لهستانی" معروف شد، هم اکنون زینت بخش برخی از معتبرترین موزه های دنیا هستند.

پس از رونق قالی بافی در دوره صفوی در همه مناطق ایران، بافت قالی رواج یافت که نقش و رنگ آمیزی آن ها به نام همان منطقه معروف شد و این رسم و قاعده بس نیکو تا به امروز هم کم و بیش مرسوم و متداول است.

قالی بافی ایران به نسبت دوران صفوی، در دوره‌های بعدی رونق کم‌تری داشته است، اما در آغاز حکومت ناصرالدین شاه قاجار، بازرگانان تبریزی در استانبول، بازار مناسبی برای عرضه قالی ایران یافتند و فصل جدیدی در تاریخ قالی ایران گشوده شد. صادرات مستمر و گسترده این محصول صنعتی و فرهنگی ایران به دیگر ممالک جهان رواج یافت. با وجود فراز و فرودهای فراوان، این وضعیت تا به امروز ادامه دارد و قالی، خود را به عنوان مهم‌ترین فرآورده صادراتی غیر نفتی ایران، به ثبت رسانده است.

در حال حاضر و با توجه به ذوق و فریحه سرشار هنرمندان ایرانی در زمینه قالی بافی، این هنر - صنعت "همچنان به رونق و سرزندگی خود ادامه می‌دهد. تولید قالی‌های "بزرگ پارچه" - تا حدود ۵۰۰۰ متر مربع - قالیچه‌های نفیس با رج شمار تا ۲۵۰، قالیچه‌ها و قالی‌های تصویری کوچک و نیز طراحی و تولید قالی و قالیچه‌هایی در ابعاد و اشکال گوناگون، چون چند ضلعی، بیضی و دایره و نیز قالیچه‌ها و قالی‌های حجمی، همه و همه مؤید استعداد ایرانیان در زمینه تولید قالی است.

فرش، شامل قالی، انواع گلیم، گبه، پلاس و زیلو، با اشتغال مستقیم دو میلیون نفری و اشتغال غیر مستقیم ۸ میلیون نفری و ۳۵ رشته تولیدی، از پشم چینی تا بازاریابی و صادرات را در برمی‌گیرد، که بزرگ‌ترین صنعت ایران به حساب می‌آید و قادر است با هزینه کم برای افراد اشتغال مولد و مفید ایجاد کند.

بیش‌ترین میزان تولید فرش در ایران به سال ۱۳۷۳ مربوط می‌شود که در حدود ۷/۵ میلیون متر مربع قالی و ۱ میلیون متر مربع سایر زیراندازها، یعنی در مجموع ۸/۵ میلیون متر مربع فرش تولید شده است. ولی صاحب‌نظران توان بالقوه تولید فرش ایران را بین ۱۲ تا ۱۵ میلیون متر مربع تخمین زده‌اند. اگر چه مهم‌ترین مراکز قالی بافی ایران را مناطق آذربایجان، اصفهان، کاشان، خراسان، کردستان، اراک، کرمان، فارس، چهارمحال و بختیاری و ترکمن صحرا تشکیل می‌دهد، ولی می‌دانیم که کم‌تر روستایی است که در آن فرش بافته نشود و دار قالی یا گلیم برپا نباشد.

نکته مهم دیگر در رابطه با ویژگی‌های فرش

دستباف ایران، عمر متوسط و قابل ملاحظه آن در مقایسه با فرش‌های ماشینی است. برای مثال، براساس بررسی و تحقیق به عمل آمده توسط گروهی از متخصصان صنایع فرش ایران در سال ۱۳۶۱، مشخص شد که عمر متوسط قالی دستباف ۲۰ سال و عمر متوسط فرش ماشینی ۸ سال است؛ بنابراین، قالی دستباف با ۲/۵ برابر عمر متوسط نسبت به فرش ماشینی، افزون بر ارزش‌های فرهنگی و هنری، از لحاظ کاربرد و صرفه‌جویی در اقتصاد خانواده نیز در مقام ممتازی قرار دارد. ضمن آن که فرش دستباف پس از گذراندن عمر متوسط خود به فرش کهنه (باب صادرات) تبدیل می‌شود که می‌توان با صدور آن به خارج، برای کشور در آمد ارزی کسب کرد.

فرشبافی، نه تنها به عنوان صنعتی مستقل و بومی، که به عنوان هنری اصیل و ضمناً کاربردی نیز شاخص و در واقع تبلور عینی هنر مقدس ایران زمین است و به راحتی می‌توان گفت که فرش، معرف هویت فرهنگی و ملی ایران و عرصه‌ای زیبا و شکوهمند برای تبیین هنر قدسینی ایران اسلامی با همه رازها و رمزهای آن است.

از دید کوماراسوامی، متفکر بزرگ هندی، خاستگاه هنر سنتی (از جمله فرش) و هنر قدسی یکی است. این متفکر و صاحب نظر معروف، ضمن دفاع از هنر سنتی که در آن موضوعات به صورت رمز و نماد متجلی می‌شوند، هنر سنتی و هنر قدسی را یکی می‌داند. این امر نشانه‌ای از ارزش و اعتبار بالای مذهبی فرش است.

تیتوس بورکهارت متفکر شاخص آلمانی و نویسنده کتاب "هنر مقدس"، هنر قالیبافی را هنری مشخص و ممتاز و معروف جهان اسلام می‌داند. او عقیده دارد که فن "قالی دستباف" که مبین نشاط آفرینندگی است، بی‌تردید منشأ چادر نشینی داشته است.

بورکهارت طرح‌ها و نقش‌های رایج و متداول در قالی ایران، که در آن اساس طرح متوجه ترنج مرکزی به نشانه منشأ حقیقت و زیبایی است را دلیل توجه طراحان و بافندگان به این اصل مهم مذهبی می‌داند که آغاز حیات و خاتمه دوران زندگی انسان‌ها صرفاً به خدا مربوط است و زایش و رجعت، فقط به "او" برمی‌گردد.

به هر حال، طی قرون و اعصار متمادی، فرش

بی سابقه و پر فرش ثبت می کند. از این رو صاحب نظران، ایران را "سرزمین طراحی قالی" می دانند و بدیهی است که دیگر ممالک صاحب نام قالی در جهان، پیوسته از طرح های قالی ایران اقتباس می کنند و حتی نام های ایرانی این گونه طرح ها را در عرصه بازار و رقابت جهانی به کار می برند.

فرش، تعیین کننده ابعاد و اندازه اتاق ها و حدود و ثغور معماری سنتی ایران بوده است و بدیهی است که از این نظر نیز سهم شایسته ای در فرهنگ و معماری ایران داشته و دارد.

به هر حال قالی ایران، به عنوان تولید فرهنگی شاخصی که با هزینه سرانه کمی توانسته است برای میلیون ها نفر ایرانی به صورت مستقیم و جنبی اشتغال مولد و درآمد ایجاد کند و سالانه درآمد ارزی مطمئنی برای کشورمان به ارمغان آورد، از جایگاه رفیع فرهنگی، هنری و مذهبی برخوردار بوده و زیباترین خاطرات زندگی و عبادات خالصانه انسان های خداجوی ایرانی بر آن ثبت شده و این چنین است که فاضل فرزانه ای پس از مشاهده نشانه های عبادت خالصانه ایرانیان بر فرش های نفیس که در واقع باغی پر از گل های زیبا و تصویرهایی دلنشین از بهشت موعود را پیش چشم می آورد، گفته است:

گدام قوم و ملتی جز ایرانیان را در صحنه گیتی سراغ دارید که بر گلستانی از گل به عبادت و نیایش پروردگار پردازند.

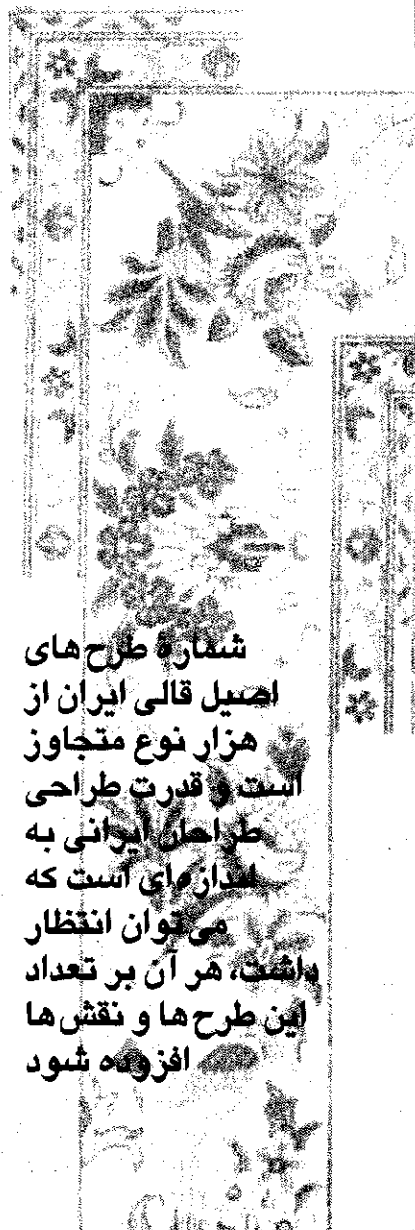
زیرنویس

مهم ترین عامل انتقال آداب، رسوم، سنت ها و فرهنگ معنی ایرانی ها از نسلی به نسل دیگر بوده و ضمناً اسطوره ها و نمادهای ایرانی را ضبط و ثبت کرده است. در واقع با طرح ها نقش ها و نقشمایه های زیبا و رنگ آمیزهای استثنایی و جذاب فرش، رازها و رمزها، کنایه ها و اشارات، ضرب المثل ها و حکایات، و افسانه های شیرین ایرانی، حفظ و از دوره ای به دوره دیگر انتقال می یابد.

فرش ایران با تولید گسترده و انواع قالی و قالیچه، گونه های متفاوت پلاس، گلیم ساده، گلیم سوماک، گلیم غیر سوماک (شمار انواع گلیم ها به ۳۰ قسم می رسد) و همچنین تولید انواعی از زیلو و گبه، بی شک صاحب متنوع ترین زیراندازهای جهانی است و می تواند توجه هر صاحب سلیقه و بازاری را به خود معطوف کند. ضمناً به واسطه مزیت نسبی که فرش ایران از دیرباز به خاطر وجود پشم مناسب برای تولید تخصص در زمینه رنگرزی با مواد رنگی طبیعی و مهم تر از همه، تبحر در طراحی داشته است، می تواند پیام رسانی گویا و معرف واقعی هنر ناب و مقدس ایرانی در عرصه بین المللی و نزد صاحبان ذوق و سلیقه در سراسر جهان باشد و مضامین فلسفی، اعتقادی و باور داشت های عمیق فرهنگی ایرانیان را برای همه جهانیان تصویر و ترسیم کند.

گفتنی است، در حالی که شماره انواع طرح های اصیل قالی ایران از هزار نیز تجاوز می کند، قدرت طراحی طراحان ایرانی به گونه ای است که می توان انتظار داشت هر آن بر تعداد این

طرح ها و نقش های بی نظیر افزوده شود، هنوز هم در بسیاری از مناطق ایران، قالی و به ویژه گلیم و گبه به صورت ذهنی بافته می شود و بافنده فرش احساسات، حالات روحی، بینش و اعتقادات خود را در قالب طرح ها و نقش های زیبا و

شماره طرح های
اصیل قالی ایران از
هزار نوع متجاوز
است و قدرت طراحی
طراحان ایرانی به
اندازه ای است که
می توان انتظار
داشت، هر آن بر تعداد
این طرح ها و نقش ها
افزوده شود

